

**प्रकरण सहाय्ये
उपसंहार**

प्रकरण सहाये

उपसंहार

‘कादंबरी’ हा एक आधुनिक ललित वाङ्मयप्रकार आहे. ‘कादंबरी’ हा वाङ्मय प्रकार इंग्रजी राजवटीत जन्माला आला असला तरी तिचे मूळ बीज प्राचीन वाङ्मयात रूजले होते. जागतिक पातळीवर लोकप्रिय म्हणून मान्यता पावलेला ‘कादंबरी’ हा वाङ्मय प्रकार समाजातील सुखदुःखाचे चित्रण करणारा एक महत्त्वाचा वाङ्मयप्रवाह आहे. कादंबरी वाङ्मयाची धुरा अनेक कादंबरीकारांनी यशस्वीरीत्या सांभाळलेली दिसून येते. पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक, राजकीय, चरित्रात्मक, दलित आणि ग्रामीण इ. प्रकारांनी कादंबरी समृद्ध झाली आहे.

ग्रामीण साहित्यप्रवाहातील एक अग्रगण्य लेखक म्हणून प्रा. सदानंद देशमुख यांचा उल्लेख केला जातो. आपल्या मोजक्याच साहित्यकलाकृतींनी त्यांनी ग्रामीण वाङ्मयात मोलाची भर घातली आहे. त्यांचे साहित्य विविधांगानी बहरलेले आहे. त्यांनी शेतकरी जीवनातील दारिद्र्य, ग्रामीण माणसांची सुखदुःखे, ताण - तणाव चित्रित करून अस्सल ग्रामीण मातीचा गंध मराठी साहित्यात दरवळत ठेवला आहे.

सदानंद देशमुख यांच्या ‘बारोमास’ चा अभ्यास करत असताना मराठी कादंबरी वाङ्मयाचा उदय आणि विकास, सदानंद देशमुख यांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व, ‘बारोमास’ मधील ग्रामीण शेतकरी जीवनचित्रण, व्यक्तिरेखा आणि त्यांचा संघर्ष, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनदर्शन आणि वाङ्मयीन सौंदर्य इत्यादीचा विवेचक अभ्यास मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

❖ प्रकरण पहिले :-

प्रस्तुत प्रकरणात ‘कादंबरी वाङ्मय उदय आणि विकास’ यांचा अभ्यास कालखंडानुसार केला.

मराठी कादंबरीचा उदय एकोणिसाव्या शतकात झाला. मराठी भाषेतील पहिली कादंबरी म्हणून हरि केशवजी पाठारे यांची ‘यात्रिकक्रमण’ (१८४१) या भाषांतरित कादंबरीचा उल्लेख केला जातो. जॉन बन्यन्च्या (बनियन) ‘पिलग्रिम्स प्रोग्रेस’ या कादंबरीचा हा अनुवाद आहे. बाबा पद्मनजी यांची ‘यमुनापर्यटन’ (१८५७) ही पहिली स्वतंत्र कादंबरी होय. समाजातील विधवा स्त्रियांची दुःखे मांडून सामाजिक प्रश्न हाताळण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आहे.

या दरम्यान लक्ष्मणशास्त्री हळबे (मुक्तामाला - १८६१), ना. स. रिसबूड (मंजुघोषा - १८६८), रा. भि. गुंजीकर (मोचनगड - १८७१) अशा प्रकारच्या अदभूतरम्य, ऐतिहासिक, सामाजिक कादंबऱ्या निर्माण झाल्या.

१८७४ - १९२० या कालखंडात नवे मन्वंतर घडले. विशेषतः या कालखंडात हरिभाऊ आपटयांचा ठसा ठळकपणे उमटलेला दिसून येतो. त्यांनी कलात्मकतेबरोबर बोधप्रधान कादंबऱ्या लिहून कादंबरीस नवा बोध तसेच नवा अर्थ प्राप्त करून दिला. हरिभाऊच्यानंतर नाथ माधव, वा. म. जोशी, बाळकृष्ण गडकरी, सहकारी कृष्ण, ना. ह. आपटे यांनी सामाजिक व ऐतिहासिक कादंबऱ्यांची निर्मिती करून कादंबरी वाङ्मयाला एक प्रतिष्ठा मिळवून दिली.

दरम्यानच्या काळात ग्रामीण कादंबरीची मुहूर्तमेढ कृष्णराव भालेकर (बळीबा पाटील - १८८८), धनुर्धारी (पिराजी पाटील - १९०३) या दोन कादंबऱ्यांनी रोवली. या दोन्ही कादंबऱ्यांवर महात्मा फुल्यांच्या विचाराचा प्रभाव जाणवतो. यानंतर सुमारे २० - २५ वर्षे ग्रामीण कादंबरी निर्माण झालीच नाही असे म्हणावे लागेल.

१९२० - १९४५ मधील कादंबरी प्रामुख्याने गांधीवादाने प्रभावित झालेली दिसून येते. ना. सी. फडके, वि.स. खांडेकर यांच्या अलंकारिक भाषाशैलीने वाचक रसिकांना वेड लावले होते. जीवनवाद आणि कलावादाचा पुरस्कार करणारी कादंबरी वाचकांत चांगलीच लोकप्रिय झाली होती. यादरम्यान विश्राम बेडेकरांनी 'रणांगण' लिहून वाचकांना एक नवा अनुभव दिला. ना. वि. कुलकर्णी, र. वा. दिघे, ग. ल. ठोकळ यांनी ग्रामीण मातीचा सुगंध वाचकांपर्यंत पोहचविला. ग्रामीण कादंबरीचे क्षितीज विस्तारू लागले होते पण फडके - खांडेकर - माडखोलकर यांची कादंबरी स्वप्नरंजनात गुंतली होती. स्वप्नरंजनाचे हे कुंपण तोडण्याचा प्रयत्न विभावरी शिरूरकरांच्या 'बळी' ने केला.

ना. वि. कुलकर्णी, ग. ल. ठोकळ, र. वा. दिघ्यांपासून सुरू झालेला ग्रामीण कादंबरीचा प्रवाह श्री. ना. पेंडसे, गो. नी. दांडेकर, व्यंकटेश माडगूळकर, शंकर पाटील यांच्या कादंबरीने विकसित होऊन उध्दव शेळके, रा. रं. बोराडे, आनंद यादव यांच्या पिढीपर्यंत पोहचला होता. चढत्या क्रमाने विकास होत असलेला हा ग्रामीण प्रवाह तितक्याच वेगाने पुढे - पुढे वाहताना दिसतो. 'ग्रामीण' या संज्ञेबरोबरच 'प्रादेशिक' या संज्ञेनेही चांगला जोम धरला होता. व्यंकटेश माडगूळकरांची 'बनगरवाडी' ही कादंबरी प्रादेशिकतेच्या निकषाला पुरेपूर उतरली आहे.

१९६० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीने नवे रूप धारण केले. तिने ग्रामीण बोलीभाषेची विविध रूपे आविष्कृत केली. समाजातील सुखदुःखे मांडून ग्रामीण कादंबरी विस्तीर्ण केली. त्यांनी समाजातील वास्तव कलात्मकतेने रेखाटले आहे. यामुळे कादंबरी वाङ्मय अधिक परिणामकारक झाले आहे असे म्हणावे लागेल. उध्दव शेळके, रा. रं. बोराडे, आनंद यादव यांनी आपला ग्रामीण परिसर अनुभव कादंबरीत मांडून वाचकांचे चांगलेच लक्ष वेधून घेतले आहे.

१९७५ नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीने नवनवीन अनेक आव्हाने सामर्थ्याने पेललेली दिसून येतात. अनेक होतकरू ग्रामीण लेखकांनी स्वतः अनुभवलेले ग्रामीण जीवनानुभव कादंबरीत रेखाटले आहेत. नागनाथ कोत्तापल्ले, राजन गवस, बाबा भांड, वासुदेव मुलाटे, मोहन पाटील, आनंद पाटील, सदानंद देशमुख या सर्वांनी ग्रामीण कादंबरीचे दालन समृद्ध केले आहे.

विशेषतः या काळात निर्माण झालेल्या ग्रामीण कादंबऱ्यातून बदलते खेडेजीवन, नवनवीन उद्भवणाऱ्या ग्रामीण जीवनातील समस्या मांडल्या आहेत. एकाच धर्तीवर आधारित अशा अनेक ग्रामीण कादंबऱ्या निर्माण झाल्या असल्या तरी त्या कादंबऱ्यात अद्यापि नाविन्यता जाणवते. 'नव्या सहस्रकाच्या उंबरठ्यावर ग्रामीण जनजीवनाची वाताहत ज्या भयानक रूपात होत आहे त्याला गेल्या शतकात तरी तोड नाही. अनेक समस्यांनी घायाळ झालेला हा समाज हळूहळू का होईना जागा होत आहे. याच समाजातून आलेली सृजनशील लेखकाची नवी पिढी त्यांच्या व्यथा - वेदना आणि असंख्य समस्यांना सशक्तपणे शब्दरूपाने साहित्यातून आविष्कृत होत आहे ही त्यातल्या त्यात आशादायक घटना म्हणता येईल.' असे समाधान आजच्या ग्रामीण कादंबरीविषयी कैलास सार्वेकर यांनी व्यक्त केले आहे. ग्रामीण कादंबरीची संख्यात्मक वाढ झालीच पण गुणात्मकदृष्ट्याही सकस ठरली आहे असे निश्चितपणे म्हणावे लागेल.

सदानंद देशमुख यांनी बदलत्या काळाला सामोरे जावून भविष्यकाळातील आव्हाने लीलया पेलणाऱ्या कादंबरीची निर्मिती करून ग्रामीण कादंबरीला नवजीवन दिले आहे.

कादंबरीच्या वैशिष्ट्यावरून समीक्षकांनी कादंबरीच्या तसेच ग्रामीण कादंबरीच्या व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु कोणत्याही एका वैशिष्ट्याने कादंबरी परिपूर्ण होत नाही. आजपर्यंत कादंबरीची परिपूर्ण अशी व्याख्या करता आलेली नाही किंवा तिला कोणत्याही एका व्याख्येत बांधणे शक्य झालेले नाही. यावरून कादंबरीची व्याप्ती लक्षात येते. या सर्व बाबींचा निर्देश प्रस्तुत प्रकरणात केलेला आहे.

❖ प्रकरण दुसरे : -

प्रस्तुत प्रकरणात आपण प्रा. सदानंद देशमुख यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय त्यांचा जन्म, बालपण, शिक्षण, ग्रामीण जीवनाशी त्यांची जुळलेली नाळ, साहित्यनिर्मितीमागील प्रेरणा या घटकांच्या आधारे करून घेतला. एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व असणारे सदानंद देशमुख यांनी आपली लेखणी ग्रामीण साहित्याला समर्पित केलेली आहे. ओला - सुका ग्रामीण परिसर हेच त्यांच्या साहित्य लेखनाचे प्रेरणास्थान आहे. त्यांनी कथा, कविता, कादंबरी, ललितगद्य लिहून ग्रामीण साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. आजपर्यंत त्यांचे 'तहान' आणि 'बारोमास' या दोन कादंबऱ्या, 'लचांड', 'महालूट', 'उठावण', 'रगडा', 'खुंदळघास' असे पाच कथासंग्रह, 'गावकळा' कवितासंग्रह आणि 'मेळवण' हा ललितलेखसंग्रह इ. साहित्य लेखन प्रसिध्द झाले आहे. ग्रामीण साहित्याला दिलेल्या योगदानाचे फलित म्हणजे त्यांना मिळालेले अनेक पुरस्कार होत. सदानंद देशमुख यांचे साहित्य त्यांना मिळालेले विविध पुरस्कार याचे विवेचन केले आहे. ग्रामीण माणसांना केंद्रबिंदू मानून त्यांची सुखदुःखे मांडून मनात खळबळ उडवून देणाऱ्या सदानंद देशमुखांनी आपल्या लेखणीने समाजाला जागृत करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यांच्या परिणामकारक लेखणीने स्वतःचे वेगळेपण सिध्द करून दाखविले आहे. या सर्व बाबींचा विचार प्रस्तुत प्रकरणात केला आहे.

❖ प्रकरण तिसरे : -

प्रस्तुत प्रकरणात 'बारोमास' मधील समग्र शेतकरी जीवनाचे विवेचन केले आहे. सव्वीस एकर शेती असणाऱ्या सुभानराव या शेतकऱ्याच्या कुटुंबाची शोकांतिका मन उद्विग्न करते. शेतकरी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे पण हाच कणा खिळखिळा होऊन मोडून पडला आहे. शेतकरी हा दिवसेंदिवस अति गरीब होत चालला आहे. शेतीसाठी लागणाऱ्या भांडवलासाठी गरीब शेतकरी सावकाराकडून कर्ज काढतो. या भांडवलशाहीच्या युगात शेतकरी नाडलेला आहे. त्याची गळचेपी होत आहे. दुर्दैवाने शेतीव्यवसाय तोट्यात गेल्याने सावकाराचे कर्ज फिटत नाही. हे सावकार शेतकऱ्यावर जुलूम - जबरदस्ती करतात. पैशासाठी त्यांचे मानसिक शोषणही करतात. वरीष्ठ स्तरापासून कनिष्ठ स्तरापर्यंत शेतकरी लुबाडला जातो. हे सत्य मांडण्याचा प्रयत्न लेखकाने केलेला आहे. शेतकऱ्यांच्या व्यथा - वेदनेच्या मुळाशी जाऊन ग्रामीण शेतकरी जीवनाचा एक सच्चा शोध घेतला आहे. आजच्या काळात शेतीला दुय्यम स्थान प्राप्त झाले आहे. शेतकरी जीवनचित्रणाबरोबरच ग्रामीण जीवनातील अपुऱ्या असणाऱ्या सुख सुविधांचाही विचार मांडलेला आहे.

उदा. वैद्यकीय सोई, पाणी टंचाई, असुरक्षित शौचालय, कच्चे रस्ते इ. समस्यांचे चित्रण करून वास्तव वाचकासमोर मांडले आहे. ग्रामीण माणसाचा आणखी एक विशेष म्हणजे ही माणसे शेती, निसर्ग, प्राणी, यांच्याशी एकनिष्ठ होऊन जगणारी असतात. शेतीनिष्ठ जीवन, ग्रामीण वातावरण, तेथील संस्कृती यांच्याशी एकरूप झालेल्या ग्रामीण माणसांचे दर्शन येथे घडते. समग्र शेतकरी जीवनाचा सांगोपांग विचार करून लेखकाने ग्रामीण वास्तव जसेच्या तसे रेखाटले आहे. परंपरागत पध्दतीने जगणाऱ्या ग्रामीण माणसाच्या दृष्टीने श्रद्धा - अंधश्रद्धा, रीतिरिवाज, सणवार, निसर्ग, मनोरंजनाची साधने याला फार महत्त्व असते. ग्रामीण जीवनातील दैनंदिन घडामोडींचे यथार्थ दर्शन घडवून आधुनिक कृषिपरंपरेबरोबर पारंपरिक कृषिपरंपरेलाही महत्त्व दिले आहे. २१ व्या शतकात प्रवेश केलेल्या भारतीय ग्रामीण शेतकऱ्यांच्या कुटुंबाचे अत्यंत दृश्यनीय जीवनाचे वास्तव चित्रण रेखाटण्यात लेखक यशस्वी झाला आहे.

❖ प्रकरण चौथे :-

प्रस्तुत प्रकरणात 'बारोमास' मधील व्यक्तिरेखा आणि त्यांचा विविध पातळ्यांवर चाललेला संघर्ष मांडला आहे. हा संघर्ष कधी स्पष्ट तर कधी अस्पष्टपणे प्रकटतो. जीवनमूल्यांशी संघर्ष करताना मनाची घुसमट होते. मानवी जीवनातल्या विपरीत नाटयमय अनाकलनीय अशा गोष्टी आणि थांग न लागणारा मानवी मनाचा तळ, वैफल्य, उदासिनता या सर्वांचा सखोल अभ्यास करून लेखकाने हा संघर्ष यथार्थपणे टिपला आहे. पराकोटीच्या उत्कटतेतून आणि संवेदनशीलतेतून शेतकऱ्यांच्या व्यथा - वेदना चितारल्या आहेत. आपली जीवनमूल्ये जोपासताना एकनाथ या नायकाची होणारी घुसमट, खेडयापाडयातील स्त्रियांच्या मनातील हुंकारावर एक अलगद फुंकर घालून स्त्रियांचे मन मोकळे करण्याचा प्रयत्न हृदयस्पर्शी स्त्रीचित्रणाद्वारे केलेला दिसून येतो. कादंबरीच्या नायकाची तत्त्वनिष्ठा, हृदयस्पर्शी स्त्रीव्यक्तिरेखा, त्या व्यक्तिरेखांचा जीवनसंघर्ष, जगण्यासाठीची केविलवाणी धडपड, सुशिक्षित तरुणांच्या जीवनाची झालेली परवड हेच कादंबरीचे मुख्य आशयसूत्र आहे.

शेतकरी पुत्राने आर्ततेतून, तळमळीतून लिहिलेली 'बारोमास' ही कादंबरी शेतकऱ्यांच्या वेदना मांडण्यात कमालीची यशस्वी ठरली आहे. 'बारोमास' मधील व्यक्तिरेखा वाचकांच्या मनाला अस्वस्थ करून जातात. त्याचप्रमाणे त्या आपला दृढ ठसा उमटविताना दिसतात. प्रत्येक व्यक्तीचे आगळे - वेगळे स्वभाववैशिष्ट्य मर्मग्राही आहे, हृदयस्पर्शी आहे. शेतकऱ्याला जीवन जगताना करावा लागणारा संघर्ष लेखकाने अत्यंत मनोज्ञतेने मांडला आहे.

❖ प्रकरण पाचवे : -

प्रस्तुत प्रकरणात आपण 'बारोमास' मधील सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचा अभ्यास केला . त्याचबरोबर वाङ्मयीन सौंदर्य उलगडून दाखविले आहे . समाजातील विविधांगी प्रश्नांना या कादंबरीने हाताळले आहे . विषमाधिष्ठीत समाजव्यवस्था, सांस्कृतिक वारसा जपण्याची तळमळ या साऱ्या बाबींचा विचार 'बारोमास' मध्ये आला आहे .

१९६० नंतर समाजपरिवर्तन झाले . अनेक सामाजिक स्थित्यांतरे झाली . जागतिकीकरणाचे वारे सर्वत्र वेगाने वाहू लागले होते . आधुनिकीकरणाच्या नावाखाली मानवाचे यांत्रिकीकरण झाले . शेतीव्यवसायामध्ये आमूलाग्र बदल झाला . पारंपरिक कृषिपरंपरा संपुष्टात येत गेली . भांडवलशाहीला ऊत आला, शासनाने नवीन धोरणे आखली . या धोरणांचा आपल्या समाजव्यवस्थेवर चांगला तितकाच वाईट परिणामही झाला . या साऱ्या बाबींचा सखोलपणे अभ्यास करून विस्तृत, सखोल आणि व्यापक असे समाजजीवनाचे दर्शन घडविले आहे . समाजाचे वास्तव चित्र रेखाटताना लेखकाने समाजातील अंधश्रद्धावर अचूक बोट ठेवले आहे . समाजातील रीतिभाती, परंपरा याचे चित्रण लेखकाने तपशीलवारपणे केले आहे .

बदलणाऱ्या काळाचा रेटा संपूर्ण खेड्या - पाड्यांचा चेहरा मोहरा बदलवीत चालला आहे . या बदलत्या परिस्थितीत मानव आपली जीवनमूल्ये, सांस्कृतिक वारसा विसरत चालला आहे . ग्रामीण संस्कृतीचा वारसा पुढे नेण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य 'बारोमास' ने पार पाडले आहे . आधुनिकतेच्या काळात विषमतेची दरी वाढली आहे . आपली संस्कृती जपण्याचा एक अटोकाट प्रयत्न शेतकरी करित असतो . सण, उत्सव यांचे वर्णन, म्हणी, वाक्प्रचार यांचा समर्पक वापर करून सांस्कृतिक वारसा जपण्याचा प्रयत्न लेखकाने केला आहे . ग्रामीण संस्कृतीचे आणि लोकजीवनाचे मनमोहक दर्शन घडविले आहे .

'बारोमास' ही कादंबरी वाङ्मयीनदृष्ट्याही सरस ठरली आहे . कादंबरीने कथानक, व्यक्तिरेखा त्यांचे संवाद, वैदर्भीय भाषाशैली, तेथील परिसर, संस्कृती ही वैशिष्ट्ये परिधान केली आहेत .

प्रा . सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' या कादंबरीची काही वैशिष्ट्ये नोंदविता येतील .

१ . ग्रामीण माणसांची स्पंदने टिपून ग्रामीण कादंबरीचा एक उच्चांक 'बारोमास' ने यशस्वीरीत्या गाठला आहे .

- २ . ग्रामीण माणसांच्या खऱ्या व्यथा - वेदनांचा निखळपणे शोध घेतला आहे .
- ३ . कादंबरीचा आवाका मोठा असल्याने सामाजिक प्रश्नांना कवेत घेऊन व्यवस्थितरीत्या हाताळले आहेत .
- ४ . बदलत्या काळातील ग्रामीण माणसांची व्याभिश्चता टिपून एक नवा पायंडा घालून दिला आहे .
- ५ . विदर्भातील 'सांजोळ' या खेडेगावाचे हुबेहुब चित्रण करून निसर्ग, शेती आणि कास्तकार शेतकरी यांच्या कष्टाळू जीवनाचे दर्शन घडविले आहे .
- ६ . ग्रामीण माणसांचे स्वभाव, नातेसंबंध, प्रेम, द्वेष, भावबंध त्यांना जीवन जगताना येणाऱ्या अडचणी इत्यादीचे वास्तववादी दर्शन कादंबरीतून घडते .
- ७ . स्त्री मनाचे अंतरंग - बाह्यरंग उलगडून दाखविले आहेत .
- ८ . कादंबरीने प्रगल्भ विषय हाताळून नवे आयाम घालून दिले आहेत .

❖ मूल्यमापन: -

ग्रामीण कादंबरी विश्वातील 'बारोमास' या कादंबरीने एक यशस्वी टप्पा गाठला आहे . ग्रामीण जीवन संघर्ष, दरिद्री शेतकरी, सुशिक्षित झालेली वैफल्यग्रस्त तरुणपिढी, त्यांच्या जीवनाची झालेली दुर्दशा या सर्व बाबींचा लेखकाने आत्मीयतेने विचार करून 'बारोमास' साकारली आहे . कादंबरीचे कथानक अंतर्मुख करून जाते . व्यक्तिरेखा ठसठशीत असून मनात कायमचे स्थान निर्माण केले आहे . ग्रामीण जीवनातील अनुभव आणि विचार यांचा सुरेख मेळ घालून संपूर्ण कादंबरी लेखन परिपूर्ण केले आहे . वैदर्भीय शब्दांनी भाषेचे सौंदर्य खुलविले आहे . घटना, प्रसंग, वातावरण, वाक्प्रचार, म्हणी, काव्यात्मकता यामध्ये कोठेही कृत्रिमता जाणवत नाही . ग्रामीण जीवनातील सूक्ष्म बारकावे टिपले आहेत . प्रादेशिकतेच्या निकषालाही 'बारोमास' ही कादंबरी पुरेपूर उतरली आहे . विदर्भातील प्रदेशरचना, तेथील लोकजीवन, परंपरा, निसर्ग या सर्व घटकातून समाजमनाचा आविष्कार साधलेला आहे . वैदर्भीय भाषेतील संवादातून तेथील ग्रामीण जीवनाचा पोतही लक्षात येतो . लेखन शैलीमुळे कादंबरी वाचकांच्या मनावर अधिक बिंबली आहे . कादंबरी प्रारंभीपासूनच मनाला हुरहूर लावते . कादंबरीचा शेवट मनाला चटका लावणारा असाच आहे .

प्रा. सदानंद देशमुख हे इतर ग्रामीण कादंबरीकारापेक्षा वेगळेपण सिध्द करणारे लेखक आहेत. आधुनिक काळाला सामोरे जाणाऱ्या 'बारोमास' ने वर्तमानातील आव्हाने समर्थपणे पेलून भविष्यकाळाचाही वेध घेतला आहे. मराठी ग्रामीण साहित्य दरबारातील आधुनिक ग्रामीण कादंबरीच्या शिरपेचातील तुरा 'बारोमास' च्या शिरपेचात खोवला जाईल असा विश्वास वाटतो.

सारांश, या सर्व विवेचनावरून असे म्हणता येईल की, सदानंद देशमुख यांच्या 'बारोमास' ने मराठी ग्रामीण कादंबरीचे दालन कमालीचे समृद्ध केले आहे. ही बाब गौरवास्पद आहे.
